

Fra Grundtvig-litteraturen:

Tine Reeh: Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945

Af Kim Arne Pedersen

Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati: Hal Koch 1932-1945*, København: Museum Tusulanums Forlag, 2012, 722 sider, 548 kr.

Med sin – inklusive bibliografi og indeks – 722 sider lange monografi om kirkehistorikeren og samfundsdebattøren Hal Koch (1904-63) har Tine Reeh ikke blot uddybet kendskabet til én af det tyvende århundredes store danske teologer, men også – indirekte – ydet et bidrag til Grundtvig-formidlingens og Grundtvigforskningens historie. Lad dette stå som det overordnede og positive indtryk af et imponerende og veludført arbejde.

Tine Reehs bog er ikke, hvad man i angelsaksisk forskning kalder en “intellectual biography”, en fremstilling af en fremtrædende intellektuel personligheds livshistorie og tænkning som et sammenhængende hele. Tine Reehs udgangspunkt er kirkehistorisk, idet hun stræber mod at sætte “Hal Kochs forudsætninger og arbejde ind i deres historiske kontekst” og derigennem tegne “et billede af en sammenhængende, intellektuel virksomhed” (Reeh 2012, 16). Kochs virke anskues derfor ud fra utrykte og trykte tekster, og hans livshistorie udgør alene det nødvendige skelet for hans dialog med samtiden.

For læsere af *Grundtvig-Studier* samler interessen sig selvfølgelig først og fremmest om Tine Reehs tolkning af Kochs Grundtvigreception, men som baggrund for en forståelse af denne del af værket skal monografiens synspunkt og formål indledningsvis refereres. Afhandlingen sigter mod “at vise, at Hal Koch er optaget af en bestemt problemkreds, at udgangspunktet for hans arbejde med den er en historisk beskæftigelse med kristendommen, og at dette arbejde leder ham til et engagement i den tid, der var hans” (16). Reeh argumenterer her for den tese eller det “synspunkt, at Hal Kochs arbejde og indsats karakteriseres af kontinuitet, at kontinuiteten er bestemt af hans teologiske udgangspunkt, og at hans teologi og kristendomsforståelse er en forudsætning for hans samfundsengagement” (15). Afgørende er her, at der tales om kontinuitet – ikke om konsistens, i værkets afslutning bliver det klart, at det er et centralt led i Reehs tese, at “beskæftigelsen med kirkens fortid og evangeliets receptionshistorie bliver (...) et hermeneutisk greb”, som Koch “anvender til at belyse forholdet mellem kultur og kristendom og – senere – mellem stat og kirke samt individ og fællesskab” (686). De tre problemstillinger synes at have deres centrum i forholdet – eller rettere “spændingen” – mellem “kristendom og kultur” (688), og, kunne man sige, kristendom

og humanisme. Kirkehistorien tages i anvendelse som udgangspunkt for en form for samfunds- og kulturkritik. Det gælder også arbejdet med Grundtvig, som Reeh præcist karakteriserer på følgende vis: “den instrumentalisering af fortiden, som er en del af Kochs historiske arbejde med kristendommen i 1930’erne, ligger også bag ved hans beskæftigelse med Grundtvig. Inden besættelsen anvender han Grundtvig i en kirkehistorisk sammenhæng, hvor samtidens kirke og dens forkyndelse udgør relevanskriteriet for et historisk-kritisk arbejde med fortiden. Efter 9. april 1940 ændres rammer, modtagergruppe og relevanskriterium for Kochs arbejde. Han fortsætter imidlertid med at anvende fortidens hermeneutiske og korrektive potentiale, idet han søger at kvalificere forståelsen af situationen, men også at modvirke såvel ønsker om dansk genrejsning som et indredansk ressentiment. I denne sammenhæng fortæller han en historie om en luthersk Grundtvig, som han bruger til at tale om det skabte individs eksistens og om den enkeltes forankring i og medansvar for fællesskabet” (687).

Tine Reehs skildring af Kochs eksistentielle tilgang til fortiden og dens hermeneutiske potentiale, er en meget frugtbar måde at arbejde med kirkehistorien på, som lige siden Kochs egen tid har præget de københavnske kirkehistorikere. Især lykkes beskrivelsen af, hvordan han reagerede på samtidens udfordringer gennem inddragelse af den forpligtende fortid. Kochs arbejde kan således læses som dokumentation for, at der kan drives bevidst, skarp teologi i kirkehistorisk regi, uden at der udformes en i værkemæssig forstand systematisk *tankebygning*.

Dette spores også i Tine Reehs tolkning af Kochs arbejde med Grundtvig. Kapitellet om den lutherske Grundtvig fylder 99 tryksider. Men Grundtvig spiller naturligt nok en rolle i resten af værket, ikke mindst i det næsten lige så lange kapitel om “det politiske”, dvs. om Kochs offentlige rolle som formand for *Dansk Ungdomssamvirke* under besættelsen. Konteksten er den fortsatte sekularisering, som skyldes kulturradikales og dialektiske teologers stormløb mod en traditionel, konservativ kirkeligheds officielle position i samfundet og kulturen. Tine Reeh viser, hvordan Hal Koch her på den ene side søgte at fastholde en teologisk stemme i kulturlivet og på den anden side at legitimere sekulariseringen, samtidig med, at han med baggrund i den samtidige “Grundtvigenæssance” inddrager Grundtvig og “det grundtvigske” i disse bestræbelser. Kochs arbejde med Grundtvig kan kun forstås på baggrund af Grundtvigs position i dansk selvforståelse, og der er ikke tvivl om, at netop perioden 1914-45 er afgørende for Grundtvigs og de grundtvigske tankers selvfølgelige placering i den danske offentlighed. Den danske modernisering var en agrar modernisering, og helt op til efter Anden Verdenskrig har alle i Danmark – også det regeringsdannende danske *Socialdemokrati* – været nødsaget til ideologisk at forholde sig til Grundtvig og hans

tanker, der netop var udformet i den periode, hvor bondestanden blev en afgørende del af samfundet.

Med Tine Reehs arbejde er der skabt forudsætninger for at bruge Koch mere kvalificeret, end man ser det lige nu, hvor især hans *tanker om demokrati* benyttes i en aktuel sammenhæng, uden at deres historiske baggrund tænkes med. Men når det gælder Kochs *Grundtvigtolkning*, er det afgørende at læse bogen rigtigt: Tine Reehs formål er ikke at bidrage til den egentlige Grundtvigforskning. Kochs *læsning* af Grundtvig er vigtigere end Grundtvigs forfatterskab og eventuelle drøftelser af hans Grundtvigtolknings nærhed til Grundtvigs egne tekster. Her går følgelig grænsen for, hvad Reehs arbejde kan og ikke kan i forhold til Grundtvig.

Tine Reehs tolkning af Kochs Grundtvig, hovedsageligt bygget på Kochs Grundtvigbog fra 1943, er i store træk umiddelbart overbevisende. Den bygger på omhyggelige studier i Kochs trykte og utrykte forfatterskab, og her er det Tine Reehs helt grundlæggende tolkning, at Hal Kochs Grundtvig i vidt omfang er formet på baggrund af hans Lutherbillede. Hal Koch begyndte "særligt i sommeren 1938" at "arbejde systematisk" (326 f.) med reformatoren, og dette får ifølge Tine Reeh stor indflydelse på hans Grundtvigtolkning. Hun peger således direkte på parallellen til Lutherbiografierne, når Koch fremhæver det afgørende krisespørgsmål for Grundtvig i 1810 som "Er du selv en Kristen, har du selv dine Synders Forladelse?" (401), og i indledningen til bind I af Grundtvigs *Værker i Udvalg* skriver: "Det var en typisk luthersk Omvendelsesoplevelse: Erkendelse af Menneskets fuldstændige Afmagt og Syndighed, en Henflyen til Guds Naade, som ene virker Frelse i Kristus, fordi han øvede det, som Mennesket skyldte, og drager Mennesker ind i sit Liv som Lemmer paa sit Legeme. Det var ikke en pludselig "Omvendelse"; det pludselige var Oplevelsen af det Ondes Virkelighed, men først lidt efter lidt og under stadige indre Kampe hjemme i Præstegaarden fandt Grundtvig Hvile i Troen paa Kristus som Forsoner og Forløser" (VUI, XXXIX).

Det fremgår ikke af Reehs fremstilling, at krisespørgsmålet om kristentroen og syndernes forladelse stammer fra Grundtvigs sene tilbageblik i *Kirke-Speil* (1861-63, trykt 1871). Det gengives i bind 1 af hans *Værker i Udvalg* sammen med blandingen af trykte og utrykte tekster og breve fra årene 1802-12 og tildeles trods det sene affattelsestidspunkt en afgørende rolle som tekstlig legitimation for Kochs tolkning af 1810-krisen. Samtidig hævder Koch, at året 1810 som helhed for Grundtvig udgør en hjemgang til luthersk kristendom, og netop derfor må han fremhæve, at omvendelsen ikke er "pludselig". Koch er godt klar over, at Grundtvig selv skelnede mellem et *før* og et *efter* omvendelsen i 1810-11, et forhold, der fremgår klart af stedet fra *Kirke-Speil*, men han fremhæver ikke dette træk, al den stund også Grundtvigs Dimisprædiken for ham hører med til billedet af Grundtvig som fornyer af luthersk kristendom.

Koch tolker afgjort Grundtvig på baggrund af luthersk kristendom, og selvfølgelig har Tine Reeh ret, når hun i Kochs Grundtvigbiografi møder en tolkning af Grundtvigs syndserkendelse som bestemt af det lutherske lov-evangelium-skema. Mere tvivlsomt er det, om hun også har ret, når hun hævder, at Grundtvigtolkningen hos Koch tager form efter Luthers omvendelseshistorie, og når hun eksplicit gør rede for, at Kochs ord om Grundtvigs oplevelse af lovens torden “lyder (...) som et ekko fra gengivelser af Luthers klosterkamp” (Reeh 2012, 401). Det kunne se ud til, at Reeh ikke er opmærksom på, at Koch her med “Lovens Ord, der tordnede sit: dø, eller gør, hvad en Synder ej kan” citerer Grundtvigs salme “Klynke og klage” fra *Sang-Værk* I, 1837. Ligner “Kochs opfattelse af Grundtvigs krise” virkelig “til forveksling fremstillinger af Luthers” (402)? Her kunne et arbejde med de af Grundtvigs tekster, Koch benytter, nok have ført tolkningen i andre retninger. Koch forsøger at tolke såvel Grundtvigs Dimisprædiken først på året 1810 som omvendelsesoplevelsen i december 1810 og ind i 1811 som led i én samlet bevægelse, men når Reeh hævder, at han derved gør Luthers klosterkamp til skabelon for Grundtvigs omvendelsesoplevelse, ligner det en overfortolkning. En sammenligning af Luthers og Grundtvigs omvendelseshistorier afslører store forskelle. Ganske vist spejler Grundtvig sig i sine tekster ganske ofte i Luthers billede, opfatter sig som i *Nyaars-Morgen* 1824 som en “Luther hin lille” (US IV, 269), men lægger man Luthers og Grundtvigs historier ved siden af hinanden, som de fremstår i biografiske fremstillinger om Luther og – meget væsentligt – i Grundtvigs tekster fra kriseårene 1810-11, springer en række markante forskelle i øjnene. Grundtvig argumenterer i sin “mythologiske” periode for religionen som grundlag for samfundskulturen, og der er en glidende overgang til hans bevidste tagen parti for kristendommen. Grundtvig drømmer i 1810 stolte reformatordrømme, og først den pludselige, depressivt påvirkede syndserkendelse i slutningen af 1810 gør ham i egentlig forstand til lutheraner. Luther derimod plages gennem flere år op til sit reformatoriske gennembrud af syndserkendelse, der ikke vil lade ham i fred.

Stærkere står Tine Reehs billede af Koch som eksistensteolog. Af hendes fremstilling bliver det klart, at Koch var bevidst om den tilnærmelse, der i 1930'erne fandt sted mellem “de grundtvigske” (Reeh 2012, 328) og teologer, der stod *Tidehverv* nær. Hun inddrager tidligere Kochforskning, eksempelvis P. G. Lindhardt, der peger på forbindelsen mellem Hal Kochs og Anders Nørgaards Grundtvigtolkninger, men det er først og fremmest hendes arbejde med de “eksistensteologiske” (396) træk i Kochs Grundtvigtolkning og Kochs teologi som helhed, der fører forskningen videre og udgør et spændende, selvstændigt bidrag til arbejdet med det 20. århundredes danske teologi. Tine Reeh skriver, at “Koch ser dialektisk teologi, grundtvigianisme og lutherrenæs-

sance flette sig sammen og blive en del af den samme teologiske strømning” (328), og hun påpeger, at “Kochs tale om virkelighed og Grundtvig minder om” (383), hvad man møder hos højskolemanden og teologen Knud Hansen (1898-1996). Samtidig udviser hun klog forsigtighed, eftersom der ikke kan dokumenteres en forbindelse – lighederne kan skyldes fælles udgangspunkter i tysk filosofi og teologi.

Som hos Knud Hansen er de eksistensteologiske elementer i Kochs teologi ikke bundet til 2. trosartikel alene. Tine Reeh taler om “skabelses-tankens altoverskyggende placering i Kochs grundtvigreception” (421), men fremhæver, at der ikke er tale om en idealistisk farvet skabelsesteologi, men en tolkning, hvor tanken om *menneskets endelighed* lægger op til den lutherske tolkning af Grundtvig, Koch gennemfører. Tine Reeh pointerer, at Kochs “understregning af dødens rolle” (429) minder om Heideggers, og hun peger på spor af den tale om “virkelighed” som “et spørgsmål om menneskenes indbyrdes bindinger og ansvar” (466), der føres af den tyske teolog Friedrich Gogarten (1887-1967), dvs. virkeligheden som et givet vilkår, et liv i fællesskab, mennesket må forholde sig ansvarligt-vælgende til. Hun nævner Kochs brug af udtrykket “Livets Fundamentalialia” (287 ff.), og hun gør præcist rede for, hvorledes udtrykket “Livets Grænseland” spiller en rolle som angivelse af, hvorledes Grundtvigs forfatterskab er bestemt af hans livtag med menneskelivets basale forhold. Kochs interesse for Grundtvig skal derfor ikke opfattes biografisk, der er tale om en forståelse af Grundtvigs kamp især i 1810-11 som en “eksistenskamp” (392). Det, der for Koch udgør “den skærpede begrundelse for i en krisetid at interessere sig for historie og særligt for “store” historiske personer”, er, at disse i højere grad end andre tager livtag med de afgørende spørgsmål i tilværelsen: “Den formodet udvidede eller kvalificerede erkendelse af virkelighed eller livsoplysning, disse personer har, har de, ifølge Koch, fået gennem afsøgninger i “Livets Grænseland”. Der er altså tale om dels en forståelse af, at mødet med noget særligt ved “Grænsen” udvirker noget klarende og afgørende, en opfattelse, der også kendes fra den samtidige tyske dialektiske teologi, og dels en opfattelse af, at man ved beskæftigelsen med historiske personer eller så at sige per stedfortræder kan tilegne sig den samme indsigt” (385 f.).

Nærmere kommer Tine Reeh ikke dette forhold. Hun bevæger sig heller ikke ind i en dybere sammenligning af den Grundtvigske og den Kochske begrebsverden i forbindelse med Kochs behandling af Grundtvigs tema “mennesket og dets vilkår” (389). Et tema – og et tekstkompleks – hvor Tine Reeh ligesåvel som i forbindelse med Kochs interesse for Grundtvigs omtale af “Eksistensen” (397) støtter sig på – mundtligt eller skriftligt? – fremførte oplysninger fra grundtvigforskeren K. E. Bugge (1928-) (422).

Tine Reeh dokumenterer altså overbevisende, at Kochs Grundtvig er farvet af nogle tidstypiske træk. Derimod stiller hun ikke spørgsmålet om *konsistens* eller *inkonsistens* i Kochs teologi – eller om, hvorvidt Koch i iscenesættelsen af sit begrebsapparat har tænkt dettes indhold til ende. De eksistentiaalistisk klingende begreber i Kochs tekstunivers lader sig relativt nemt fortolke, men et begreb som “Aand” eller, at “Mennesket” er “af Evigheden” (399), synes – uden at det tematiseres skarpt i Reehs fremstilling – at give Koch vanskeligheder. At hans menneskesyn, historiesyn og teologi både var påvirket af og distancerede sig fra den personlighedsorienterede hermeneutik og den liberalteologi, der stod så stærkt op til tiden efter Første Verdenskrig, har selvfølgelig bevirket, at han ikke kunne overtage disses åndsbegreb. Spørgsmålet er så, om det udelukkende er Grundtvigs brug af begrebet, der gør, at han ikke kan lade det ligge. Grunden kan også være, at åndsbegrebet sætter ord på det, at mennesket er *mere* end en dyrisk tilværelsesform, altså ikke kan forstås restløst biologisk, og at mennesket da for teologen Hal Koch med nødvendighed altid står i et skabelsesgivet Gudsforhold. Koch omskriver åndsbegrebet til “Livstrang”, idet den unge, romantisk vakte Grundtvigs “Trang til Liv”, som den forekommer i hans dagbøger, da klinger med. Men når Koch samtidig gør rede for, at “Vejen til at gribe Livet” “gaar om ad Fortids Minde” (399), er der åbnet mulighed for at fortolke ånd som lig med *ansvarlighed*, den vælgende omgang med det historisk formede liv, det *givne* i perspektiv af Guds ords tiltale. Skal Kochs åndsbegreb forstås således, placerer også dette ham i det nye, der i filosofi og teologi voksede frem i mellemkrigstiden. Det vil sige den eksistentiaalfænomenologisk farvede antropologi og hermeneutik, der er blevet en næsten selvfølgelig del af den teologiske dannelse i Danmark frem til i dag. Men selv med en sådan “medtænkende” tolkning synes der at være brudflader i Hal Kochs Grundtvigtolkning, fordi han beskæftiger sig med et forfatterskab fra det 19. århundrede og i sin hermeneutiske tilgang til historien bestræber sig på at gøre det til en aktuel stemme i den nutid og virkelighed, han selv står i. Men netop “spændingen” mellem forskellige sammenhænge i den politiske, kulturelle og teologiske virkelighed, der var Hal Kochs, og i videste forstand spændingen mellem kristendom og kultur, mellem en teologisk og humanistisk livstolkning, må vel nødvendigvis medføre, at man ikke møder et konsistent begrebsunivers i Kochs forfatterskab – og at Koch er bevidst om dette forhold. Tænker man videre i dette spor, synes spændingen mellem kristendom og humanisme hos Koch at danne baggrund for hans forsøg på samtale med anderledestænkende mennesker, der repræsenterede humanistiske og ikke-kristne livssyn, eller eventuelt mennesker, der forenede et kristent udgangspunkt med politisk venstreradikale synspunkter i samtiden. Dette førte i forbindelse med Kochs udgivelser af Grundtvigtekster

til samarbejde med seminarieforsøger, cand. mag. Georg Christensen (1877-1966), som er et punkt, der ikke behandles særligt udførligt.

Grundtvigforskningens historie er i høj grad historien om, hvordan det akademiske arbejde med Grundtvig udvikler sig i et mellemværende med dansk åndsliv i det hele taget. Centralt står her traditionen for at forbinde udgivelsesarbejde, skriftlige tolkninger af personen og forfatterskabet eller væsentlige elementer deri og offentlig fremtræden i form af foredrag og bidrag til samfundsdebatten, som højskolemanden, cand. theol. Holger Begtrup (1859-1937) mere end nogen anden repræsenterer. En hel række fortolkere har efter 1872 bygget videre på Grundtvigs rolle i offentligheden som "hælvtten Skjald og hælvtten Bog-Orm", selvkarakteristikken fra hans *Litteraire Testamente* i 1827. Her er det afgørende, at Grundtvigs forfatterskab for den nutidige fortolker erstatter det materiale, Grundtvig arbejdede ud fra: fortidens efterladenskaber i form af oldnordiske tekster, kilder til verdenshistorien med mere. Sat på spidsen: Grundtvig sigtede mod at levendegøre sin samtids fortid, Grundtvigtolkeren sigter mod at levendegøre og ajourføre Grundtvigs tanker.

Udvalg og publicering af en række Grundtvigtekster er i denne sammenhæng i sig selv en tolkning, en fremhævelse af bestemte sider af forfatterskabet, der understøtter og vekselvirker med det egentlige tolkningsarbejde i offentligheden. Og hvor Georg Christensen, Hal Kochs medudgiver af *Værker i Udvalg*, I-X, 1940-49, alene trådte frem som Grundtvigfortolker i de enkelte binds tekstindledninger, udfoldes traditionen hos Koch i alle dens aspekter.

I Reehs studier i Kochs Grundtvigforskning inddrages hans tekstindledninger i de enkelte bind, men samarbejdet med Georg Christensen skildres ikke – han omtales yderst knapt tre steder i bogen. Der reflekteres heller ikke over, hvilke tekster der vælges ud, og hvilke der ikke kommer på tale, og selv om Tine Reeh tillægger Kochs udgivelse af Grundtvigbindet i serien *Udødelige Tanker* betydning, spørges der heller ikke her efter, hvilken Grundtvig der præsenteres her (436). I forbindelse med den store udgave sidder læseren tilbage med en række spørgsmål – var Koch og Christensen altid enige? Hvorfor ikke blot genoptrykke Begtrups udgave? Man kunne formode, at udgiverens ønske om at skabe en *folkeudgave*, hvor digte og salmer fylder i forhold til Begtrup og dermed giver læseren adgang til alle genrer i det grundtvigske forfatterskab, her er afgørende. Alligevel ville en sammenligning mellem de to udgaver have været af værdi og i stand til at profilere forskellene yderligere.

Og videre: fylder en eventuel brevveksling mellem Georg Christensen og Koch kun lidt i Kochs arkiv? – er der overhovedet en sådan? Georg Christensen var i årene, hvor udgivelsen blev til, seminarieforsøger på Jonstrup Seminarium ved København – karakteristisk nok for hans kulturelle profil Danmarks ældste statsseminarium, og uden Jellings og Ged-

veds grundtvigske præg. Planlægningen i forbindelse med det fælles udgivellesarbejde kan derfor have fundet sted gennem personlige møder – men foreligger der så ikke udkast, notater til brug for udgiverne? Georg Christensen skildres af Ellen Nørgaard i *Dansk Biografisk Leksikon* som et menneske, der tog del i sin samtid, bl.a. gennem sit engagement i *Foreningen for Frisindet Kulturkamp*, en kulturradikal, fascismekritisk sammenslutning. Blandt foreningens medlemmer møder man personligheder som Poul Henningsen, men også folk, der før eller siden i 1930'erne og 1940'erne er kendt for et positivt forhold til kommunismen. Georg Christensen hørte altså – i hvert fald i sit voksenliv – hjemme inden for et andet kulturmiljø end præstesønnen Hal Koch, og man aner bag samarbejdet Kochs vilje til at samtale med andre strømninger end den, han selv repræsenterede, som det også kommer til udtryk i Kochs arbejde med historikeren Erik Arup (1876-1951) og hans middelalderforskning (187 ff.). Når Koch udgav Grundtvig sammen med Georg Christensen, skyldes det nok i første omgang, at denne havde erfaring med udgivelse af forfatterskaber fra det 19. århundrede og både havde udgivet en tobinds udgave af Grundtvigbreve sammen med Grundtvigs barnebarn Stener Grundtvig i 1924 og fuldført udgivelsen af Grundtvigs *Poetiske Skrifter* VIII-IX i 1929-30. Men arbejdet med Grundtvigs tekster har næppe heller været en blot teknisk sag for Georg Christensen. Hans tekstindledninger til de Grundtvig-bind, han redigerer, er præget af sympatisk indstilling og er præsentierende, redegørende uden at give voldsomt udtryk for den samme eksistentielle interesse i Grundtvigs kristendom, som man møder hos Hal Koch. Men det betyder ikke, at Christensen derfor distancerede sig fra Grundtvig. I det tyvende århundredes første halvdel er Grundtvig godt på vej til at blive lyst i kuld og køn som en selvfølgelig del af dansk kulturarv, hvilket bl.a. kommer til udtryk i Vilhelm Andersens *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bind III, 1924. I *Dansk Biografisk Leksikon* fremhæves Georg Christensens reformpædagogiske forståelse af grundskolens sigte som personlighedsdannelse med henblik på demokratisk medborgerskab, hvad der kan have udgjort et grundlag for en samtale mellem de to udgivere rækkende ud over arbejdet med Grundtvigteksterne og – måske? – var med til at forme, hvad man kunne kalde Hal Kochs højskoletanker.

Det er således tankevækkende, at hvor skoleteksterne er fraværende i Holger Begtrup's udgivelse, fylder de bind IV fra 1943 i Christensens og Kochs – og at netop dette bind, som naturligt er, som det kort og lakonisk fremgår af omslaget, “er udgivet af” skolemanden “Georg Christensen”. Georg Christensen lægger i sin tekstindledning særlig vægt på det forhold, at Grundtvigs frihedssyn styrkes af hans Englandsrejser, men han peger også på forskellene mellem Grundtvigs Sorøvision og den folkehøjskole, der prægede billedet i årene efter 1864. Tine Reehs udgangspunkt i Hal Kochs tekster og året 1945 som grænse for frem-

stillingen synes her at afskære hende fra en dybere skildring af, hvad man kunne kalde “Kochs Grundtvig”. Begtrup valgte i sin tid at udelade Grundtvigs højskoletekster fra sin tibinds udgave, formodentlig fordi Grundtvigs samling af højskoleteksterne i *Smaaskrifter om den historiske Højskole* fra 1872 endnu forelå, men måske også med tanke på, at disse tekster sidenhen kunne udgives for sig.

Når Koch og Christensen udgav dem, beroede det utvivlsomt på nogle fælles overvejelser, som kan have mundtlig karakter – men trods dette kan man, hvis man udvider perspektivet til at omfatte tekster fremkommet i kredsen omkring Hal Koch, nå videre i profileringen af Kochs Grundtvig – en udvidelse, der ikke ville have brudt med Tine Reehs udgangspunkt i teksterne. At både Christensens indledning til bind IV, hvor “Skolen i Soer” modstilles Christen Kolds højskole, og bindets tekster har spillet en afgørende rolle for udviklingen i Hal Kochs Grundtvigtolkning, får man et stærkt vidnesbyrd om ved at sammenholde udgaven med artikler i *Dansk Ungdomssamvirkes Lederbladet* fra disse år, hvor Sorøtankens “folkelige Universitet” sammen med samtalebegrebet udgør en væsentlig inspiration for det, der skulle blive til Krogerup Højskole. For en senere tid er det oplagt at knytte tråden til Hal Kochs betoning af samtalebegrebets betydning for demokratiet, den tolkning, der fremkommer året efter i *Hvad er Demokrati?* Netop samtalebegrebet står svagt i Tine Reehs bog, nok betinget af valget af 1945 som tidlig afgrænsning. Hun kunne her med held have videreført sine overvejelser over forholdet mellem sokratiske humanisme – og her dialogen som tankeform – og eksistensteologi, som hun gennemfører i forbindelse med tolkningen af “mødet” som afgørende for “Grundtvigs skole” (388). At det med samtalen beslægtede begreb “den levende Vexelvirkning” spiller en afgørende rolle i Koch-eleven K. E. Bugges disputats *Skolen for livet* (1965), vidner også om gennemslagskraften i nytolkningen af Grundtvigs skoletanker i miljøet omkring Hal Koch. Tænker man videre ud fra *Værker i Udvalg* kan Kochs arbejde med samtalen mennesker imellem som demokratiets grundlag være betinget af udvalget af politiske tekster i 1948 i bind V. De er her udgivet af Koch i langt rigere skikkelse end hos Begtrup, og hvis udvælgelsen af tekster er foretaget tidligt i udgivelsesarbejdet, kan de have inspireret til bestemmelsen af demokrati som en form for sameksistens, der har prioritet i forhold til afstemninger og flertal. Det gælder ikke mindst en tekst som “Om Constitution og Statsforfatning i Danmark” fra Grundtvigs tidsskrift *Danskeren* i 1848. Grundtvig taler her for det, der i det lange stræk var hans ideale styreform, samvirket mellem “Konge-Haand og Folke-Stemme”, men netop det forhold, at Grundtvig taler mod demokrati som “almindelig *Selvraadighed*” og for en form for gensidighed, kan opleves som videreført i Kochs betoning af de mellem menneskelige forhold. I

Dagen og Vejen fra 1942 taler Koch, som fremhævet af Tine Reeh (549), om, at "Retten og Sandheden, Friheden og Tingmødet, Troen paa Mennesket og Folket" (Koch 1942, 38) er vigtigere end lovparagraffer og ministerielle bestemmelser, og Grundtvigs ord om, at kun den er fri, der lader næsten være fri med sig, synes her at klinge med. Kochs sammentænkning af skolesyn, demokrati og samtalebegreb har i de senere år oplevet en renæssance, der delvis bunder i Kochforskningen i årene omkring årtusindskiftet.

Tine Reehs monografi kommer på et tidspunkt, hvor to stærke og gennemførte fortolkninger af Koch præger billedet. Ove Korsgaards og Jes Fabricius Møllers arbejder synes at stå i forbindelse med hinanden, i og med at begge arbejder med en Hal Koch, der forlader en national tankegang.

Ove Korsgaards Kochtolkning møder man i flere af hans tekster, men måske skarpest gennemført i artiklen "En republikaner i grundtvigsk klædedragt" i antologien *Poetisk demokrati* fra 2001, hvor "Det nationale og kulturelle" modstilles "det demokratiske og politiske" (Korsgaard 2001, 71), og hvor Koch ses som repræsentant for det sidstnævnte. Ove Korsgaard løser Koch ud af en national tænkemåde og placerer ham inden for en moderne efterkrigstidstradition, hvor demokratibegrebet nyformuleres, og hvor forbindelsen til Kochs ord om demokrati som samtale er åbenbar. Også Jes Fabricius Møller betoner i *Hal Koch. En biografi* (2009) Kochs nyformulering af *Dansk Ungdomssamvirkes* formål som et brud, og da ikke blot et brud i forhold til ungdomssamvirkets ord om det nationale og kulturelle som udgangspunktet, men også et brud i forhold til Grundtvig. For Jes Fabricius Møller er Hal Kochs Grundtvigbegejstring et kortvarigt fænomen, fra hvilket han sidenhen distancerede sig mere og mere frem til "Afskeden med Grundtvig" (Fabricius Møller 2009, 253) i den berømte artikel "Om Krogerup – til angreb og forsvar" i 1950.

Tine Reeh diskuterer med – og imødegår – begge tolkninger, uden at hendes redegørelser kan karakteriseres som polemiske. Indirekte Korsgaard, hvis tolkning hun refererer i bogens indledende afsnit (Reeh 2012, 40 ff.) og i en note (542), og hvis brug af begreberne etnos og demos som udtryk for nationalstatstænkning og medborgerskabstænkning hun uden at nævne Korsgaards navn synes at kunne afvise som brugbare til fortolkning af Koch, idet hun gør rede for, at "senere diskussioner af, hvorvidt Koch forstår folket som etnos eller demos" "rammer" "ved siden af Kochs egen interesse og måde at stille tingene op på" (421). Hvor Fabricius Møller forstår Kochs indledningsforelæsning om Grundtvig som præget af Kochs – kortvarige – *nationale* Grundtvigbegejstring, er den i Tine Reehs fortolkning i langt højere grad bestemt af Kochs teologiske forudsætninger. Hun fremhæver, at den "kan læses som en opfordring til dansk vækkelse", men også "som en opfordring til at besinde sig på en eksistentiel sammenhæng mellem individ

og det kollektiv, der udgør rammerne og forudsætningerne for det enkelte menneskes liv” (382). Og i modsætning til Jes Fabricius Møller, hvis tolkning gengives i bogens præsentation af den hidtidige forskning (43 ff.), peger Tine Reeh på Kochs eksplicitte påberåbelse af Grundtvigs begreb om “Folket” (553) i *Dagen og Vejen* og slutter en forbindelse til Kochs tanker om medborgerskab.

Bevæger man sig videre ad det spor, Tine Reeh således afmærker i bogen, kan man nå frem til en anden tolkning af forholdet nation, folkelighed og medborgerskab end den, de nyere Kochfortolkere har søsat. Når Koch ifølge Tine Reeh knytter demokrati sammen med “et Sindelag” (654), er forbindelsen sluttet til, hvad Koch i *Dagen og Vejen* karakteriserer som en dansk historisk tradition, de frie bønders fællesskab “på tinge” (544), og der går videre tråde tilbage til Kochs karakteristik af Grundtvig som en mand, der har ramt “Folkets Sind og Tone” (407) i bogen om Grundtvig. Kochs fokusering på *det politiske* frem for på *kulturen* og hans karakteristik af *demokrati* som *samtale* hviler på noget fundamentalt i dansk samfundsliv, dét, Koch flere steder i forfatterskabet karakteriserer som en “livsform”. Begrebet dukker således op, når Hal Koch også efter 1940 taler positivt om Grundtvigs fremhævelse af nationen, eksempelvis i Kochs indledning til *Værker i Udvalgs* bind V med politik, samfundssyn og historieskrivning, hvor det grundtvigske folkelighedsbegreb lovprises: “Det værdifulde er, at Grundtvig, skønt han stræber efter at skrive Universalhistorie, ikke forfalder til en uvirkelig ‘Internationalisme’. Han ved, at det verdensborgerlige, det internationale, altid er uvirkeligt. Mennesker lever ikke som abstrakte Mennesker, men som Mennesker paa et bestemt Sted, en bestemt Tid og hørende til et Folk, der har sit eget Sprog og sin egen Livsform. Derfor maa Universalhistorien blive Fortællingen om de mange Folkeslag og deres indbyrdes Liv. Ligesom der ikke eksisterer en Mennesketale i al Almindelighed, men saa og saa mange forskellige Sprog, saaledes er ogsaa det menneskelige, der udtrykker sig i Talen, kun til som noget folkeligt. Det er i Folket og Modersmaalet, at Livskraften giver sig til Kende. Lige saa værdifuldt dette er, lige saa meget skader det ‘Haandbogen’, at Forfatteren ikke har formaaet at sætte sig ud over sine egne forudfattede Meninger om forskellige Folk, og i Stedet virkelig indbudt Læseren til en Vandring i Folkelunden, saaledes at han selv kan se, hvorledes Folkene er” (*IU V*, XI f.).

Det er sådanne steder, Reeh gennem et arbejde med Kochs udgivelse af Grundtvig ville kunne vise, at folkelighedsbegrebet indgår i Kochs fortolkning af og brug af Grundtvig. Man bemærker her, at kendemærkerne på et givet “Folk” er “Sted”, “Tid”, “Sprog” og – som sagt – “Livsform”, den særlige måde at leve på, der for Hal Koch udgør fundamentet for demokratiet og – for ham – hviler på en nordisk tradition for frihed og

fællesskab. Spørgsmålet er, om Koch selv har oplevet sin modstilling af det nationale og kulturen og så det politiske som en modstilling af nationstænkning og medborgerskab. Både efter 1945 og efter 1950 kan man møde positive udtalelser om Grundtvigs nationstænkning i Kochs forfatterskab, eksempelvis i hans og Vilhelm Grønbechs tidsskrift *Frie Ord* (1948, 99), og i en sen tekst i antologien *Meninger om fællesmarkedet*, 1962, bringes livsformsbegrebet endnu engang i spil som dækkende for, hvad Grundtvig kalder folkelighed (Koch 1962, 90 ff.). Kochs bestræbelser på at fortolke den grundtvigske “danskhed” og “folkelighed” som noget andet end “nationalisme” i dette ords dagligdags brug som udtryk for en aggressiv national selvhævdelse følger sig ind i en dansk tradition, der kan spores tilbage til formuleringer hos Grundtvig selv i teksten “Om Folkeligheden og Dr. Rudelbach” fra 1848 (*VU V*, 252 f.).

At Hal Koch i sin tolkning og udgivelse af Grundtvig viderefører en dansk tradition og dermed bevæger sig inden for rammerne af dansk national identitet, kan ses som et argument for Tine Reehs tolkning af hans forfatterskab som båret af en bestræbelse på at nytænke forholdet mellem kristendom og menneskeliv i perspektiv af de ændrede vilkår for kirke og kristendom i det moderne samfund. Kochs forfatterskab fremstår da som et forsøg på den ene side at lade kristendom og samfundsliv vekselvirke, at give kristendommen stemme i en tid, hvor kirkens ydre dominans svinder, på den anden side at acceptere dette forhold som et led i den sekularisering, Koch havde et positivt forhold til. Tine Reehs arbejde med Hal Kochs Grundtvig blotlægger naturligt nok de tidsmæssige faktorer, der bestemmer hans læsning, først og fremmest eksistensfilosofi og dialektisk teologi. Samtidig lader det læseren se storheden i Kochs tolkning – og i perspektiv af Grundtvigs virkningshistorie ane, hvorledes et stærkt teologisk og filosofisk profileret og samtidig væsentligt udgivelses- og tolkningsarbejde kan udgøre vækstgrundlaget for årtiers Grundtvigforskning, dvs. for skarpsindige studier i forfatterskabets temaer, som man har set det både hos egentlige Koch-elever og hos andre af efterkrigstidens Grundtvigforskere. Tine Reehs arbejde er et bemærkelsesværdigt værk – skrevet i et klart og indimellem elegant sprog med et minimum af computeralderens slagfejl, præget af omhyggelige arkivstudier i kombination med skarpsindige iagttagelser gennemført ud fra en høj bevidsthed om kriterierne for datering af tekster. Det noget “blege” indtryk, som afhandlingens tese om kontinuiteten i Kochs virke efterlader hos læseren ved læsning af bogens indledende sider, fyldes undervejs i fremstillingen ud med den omhyggelige gengivelse af, hvorledes Koch forholder sig til fortiden i sit møde med sin samtids udfordringer, og i de afsluttende bemærkninger skrives der en skarp og præcis redegørelse for Kochs hermeneutiske historiesyn frem.